

Historia i architektura kościoła Augustianów -Eremitów w Wilnie

History and architecture of the Augustinian Hermits Church in Vilnius

DOI: <https://doi.org/10.21697/an.13460>

ZUZANNA REJEWSKA
 WARSZAWA
 ORCID: 0009-0001-6838-1458

AUGUSTIANIE-EREMICI W WILNIE

Pierwsze założenia augustianów-eremitów na ziemiach litewskich były kolejno fundacją Witolda w Brześciu Litewskim i Aleksandra Jagiellończyka w Grodnie. Wraz z klasztorem w Parczewie tworzyły w średniowieczu okręg ruski. Tak wysokie pochodzenie fundatorów wiąże się z misyjnym charakterem zakonu augustianów-eremitów. Zarówno w Brześciu, jak i w Grodnie były to pierwsze katolickie klasztory w mieście. Późniejsze założenia zakonu nie miały już takich protektorów. Choć w Średnikach wymienia się nazwisko magnata – Mikołaja Sapiehy, w Wilnie powstała już fundacja typowo mieszczańska. Natomiast konwikt w Kownie został oddany zakonnikom, gdy na początku XIX w. władza carska zdecydowała o zajęciu budynków klasztoru wileńskiego¹.

* Artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej napisanej w Instytucie Historii Sztuki UKSW pod kierunkiem prof. ucz. dr hab. Anny Sylwii Czyż.

1 Do Kowna augustianie-eremici przenieśli się z Wilna w 1808 r., gdy zostali zmuszeni do przekazania

W Wilnie augustianie-eremici pojawili się stosunkowo późno, bo w 1670 r. sprowadziły ich z Warszawy² rodziny Sokolińskich

klasztoru Seminarium Głównemu. Zakonnicy otrzymali probostwo z kościołem pw. św. Piotra i św. Pawła. 31 VII 1861 r. zorganizowali uroczystą pamiątkę połączenia Litwy z Polską. Tłum śpiewał hymny o charakterze narodowym, co władza określiła jako podburzające, a całą procesję uznała za rewolucyjną. Za wspieranie ruchów wyzwoleniczych i pomoc powstańcom rosyjski zaborca objął represjami wielu braci i zlikwidował klasztor w 1864 r. P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i ojczyzny w latach 1861–1915. Materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych*, cz. 2: *Dawna Litwa i Białoruś*, t. 3, Sandomierz 1936.

2 Wileńskie założenie augustianów-eremitów kilkakrotnie określane jest w archiwaliach i literaturze mianem marcinkanów. I tak na planie Fürstenhofa z 1737 r. przy ul. Sawicz oznaczono *Closter der Marcicaner*. Kraszewski pisze o pożarze w 1748 r. kościoła marcinkańskiego z klasztorem przy ul. Sawicz, który już miał się nie odrodzić (J.I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 2, Wilno 1840, s. 93–94), co zapewne wywnioskował z braku dalszych informacji o zgromadzeniu pod tą nazwą. Natomiast w późniejszych testamentach kilkakrotnie spotyka się zapisy na kościół i klasztor marcinkanów przy ul. Sawicz, w tym w testamencie biskupa Michała Jana Zienkowicza zmarłego w 1762 r. B. Manyś, *Uroczystości rodzinne w Wilnie w czasach Augusta III (1733–1763)*, Poznań 2014, s. 89, 304, 309. Augustianie-eremici do Wilna przybyli z Warszawy i byli nazywani marcinkanami od swojego

i Michałowskich³. 2 kwietnia 1671 r. generał zakonu augustianów-eremitów Dominik Valvasorius Mediolańczyk zezwolił na fundację klasztoru wileńskiego. W tym celu rok później, 4 stycznia prowincjał polski Mikołaj Dobrocieski wydał zgodę na wyjazd do Wilna pierwszemu defnitorowi ks. Fulgentemu Dryackiemu, który otrzymał pozwolenie na pozostanie w stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego aż do skutecznienia fundacji, co stało się 8 maja 1675 r. Została ona zatwierdzona 23 czerwca tego roku przez biskupa wileńskiego Mikołaja Stefana Paca. Od tej pory ks. Dryacki z bratem laikiem Klemensem utrzymywali się z kwesty⁴.

Trudności w znalezieniu odpowiedniego miejsca i funduszy na budowę klasztoru sprawiły, że ks. Dryacki starał się u rządu diecezjalnego i kapituły wileńskiej o przejęcie kościoła parafialnego pw. św. Józefa i św. Nikodema wraz ze szpitalem⁵, usytuowanych na przedmieściu za Ostrą Bramą. Wywołało to stanowczy protest proboszcza ks. Jana Kuncewicza i Tadeusza Zakrzewskiego, prefekta bractwa św. Nikodema⁶. Zakon otrzymał negatywną odpowiedź zarówno od biskupa Aleksandra Kotowicza z datą 13 października 1676 r., jak

i od kapituły 26 dnia tego samego miesiąca. Nie chciano zamieniać fundacji dla kleru świeckiego na zakonną, a tym bardziej fundacji szpitalnej⁷.

W sprawie poparcia starań o realizację fundacji augustianów podpisane zostały 26 i 28 października 1675 r. oficjalne pisma do Świętej Rzymskiej Kongregacji Kardynałów od zakonów dominikanów, franciszkanów, karmelitów bosych i trzewickowych, bonifratów, kanoników regularnych laterańskich oraz bernardynów. Benedyktynki i bernardynki wydały zezwolenie na sprowadzenie do miasta nowego zakonu 20 czerwca 1675 r.⁸

HISTORIA ŚWIĄTYNI I KLASZTORU AUGUSTIANÓW-EREMITÓW

Świątynia na rogu ulic Sawicz i Bakszta w Wilnie istniała przynajmniej od 1503 r. Z tego czasu pochodzi najstarsza wzmianka o drewnianej cerkwi pw. św. Kosmy i św. Damiana⁹. Na początku XVI w. kapłan tej świątyni – Jan, był namiestnikiem metropolity w Wilnie¹⁰. Usytuowana była ona na terenie *Civitas Ruthenica*, a więc w południowo-wschodnim obszarze Wilna, gdzie jeszcze przed lokacją istniało osadnictwo prawosławnych Rusinów¹¹. Murowane pozostałości pierwszych budowli, w piwnicach późniejszego klasztoru Augustianów-Eremitów mogły powstać jeszcze w XIV w.¹² Co ważne, w pobliżu świątyni, której wezwanie wiązało się z Kosmą i Damianem, patronami kowalstwa, archeolodzy odkryli narzędzia

macierzystego kościoła pw. św. Marcina z Tours, stojącego przy ul. Piwnej. W momencie przybycia zakonników do Wilna istniał już na Zarzeczcu klasztor Kanoników Regularnych od pokuty określanych na Litwie mianem augustianów lub augustianów białych (A. Bruździński, *Kanonicy regularni od pokuty na ziemiach polskich*, Kraków 2003, s. 5). Nazwa „marcinianie” służyła więc rozróżnieniu dwóch klasztorów, które leżały blisko siebie i były prowadzone przez zakonników reguły św. Augustyna.

3 Vilniaus Universiteto Biblioteka (dalej jako VUB) f. 4(A-2426)35757 (Kronika klasztoru augustianów-eremitów w Wilnie, 1848).

4 J.I. Kraszewski, dz. cyt., s. 385.

5 Była to wówczas drewniana świątynia.

6 Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (dalej jako LMAVB) VKF-459 (*Acta Capituli Vilnensis*, t. XVII, 1673-1681), k. 194, 203; J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńskaw jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, cz. 3: *Streszczenie aktów kapituły wileńskiej*, Wilno 1913, s. 217.

7 J.I. Kraszewski, dz. cyt., s. 386.

8 Tamże.

9 R. Joanitis, *Orthodox Churches in the Civitas Ruthenica Area of Vilnius: the Question of Location*, „Archaeologica Baltica”, t. 16, 2011, s. 118, 121.

10 Ф. Добрянский, *Старая и новая Вильна*, Вильно 1904, s. 158.

11 R. Joanitis, dz. cyt., s. 118, 121.

12 L. Girlevičius, *Augustinų vienuolynas Vilniuje*, w: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje. 2011 metais*, sud. G. Zabiela, Vilnius 2012, s. 311-316.

związane z tym rzemiosłem¹³. W 1609 r. prawosławna cerkiew przystąpiła do unii brzeskiej¹⁴. Drewniana świątynia spłonęła w wielkim pożarze miasta już rok później. Kres istnieniu parafii przyniosła okupacja moskiewska¹⁵.

Według Józefa Ignacego Kraszewskiego ok. 1677 r. metropolita kijowsko-haliński Cyprian Żochowski nadał karmelitom plac po cerkwi przy ul. Sawicz, co zostało zatwierdzone przez Jana III w 1678 r. Powstała wówczas kaplica pw. Przemienienia Pańskiego. Pozwolenie odprawiania mszy wydał 30 czerwca 1679 r. administrator diecezji ks. Andrzej Kazimierz Ossowski. Jednocześnie prace podjęła komisja do spraw fundacji zakonu w Wilnie, której przewodniczył biskup Mikołaj Stefan Pac¹⁶. Zakończyła ona swoje prace 25 kwietnia 1682 r. decyzją o przekazaniu na rzecz augustianów-eremitów dwóch placów. Pierwszy nadany był przez metropolitę Żochowskiego, a drugi sąsiadujący plac z dworkiem drewnianym przy ul. Sawicz został zakupiony za 2 000 zł pol. od podkomorzego wileńskiego Kazimierza Mintowtta Czyża 6 listopada 1676 r. Stwierdzono, że wielkość obu działek jest wystarczająca do zbudowania kościoła z klasztorem dla dwunastu zakonników. Augustianie-eremici utrzymywać się mieli z funduszy pochodzących z placu z młynem, który otrzymali 5 kwietnia 1677 r. od Jana III, dwóch sum kapitałowych, 8000 zł pol. zapisanych przez podkomorzego starodubowskiego Krzysztofa Zbigniewa Vorbek-Lettowa, 2000 zł pol. od biskupa smoleńskiego Aleksandra Kotowicza oraz zapisów Kazimierza Mintowtta Czyża i Gabriela

Rudominy-Dusiackiego¹⁷. Jednak obwieszczenie o przekazaniu ziemi na rzecz zakonu augustianów-eremitów nastąpiło dopiero 2 maja 1692 r.¹⁸

Zakon stał się też właścicielem trzech przylegających kamienic. Michał Drucki Sokoliński przekazał pierwszą 8 lutego 1679 r. Następną zakupiono za 700 zł pol. od rajcy wileńskiego Stefana Izaaka Dziabilewicza 18 października 1680 r. Ostatnią, przyznaną w 1684 r., zapisała 7 i 20 maja 1683 r. Izabela Katarzyna z Sapiehów Radziwiłłowa¹⁹.

W pożarze Wilna 18 marca 1700 r. ucierpiał klasztor²⁰. W 1710 r. w czasie zarazy zmarło siedmiu braci. Przy życiu pozostał jedynie przeor²¹. Drewniany kościół spłonął w pożarze w 1742 r. Po tej dacie podjęto działania na rzecz wystawienia świątyni murowanej. Prace rozpoczęto w 1746 r., a kościół poświęcił biskup Tomasz Zienkiewicz 26 czerwca 1768 r.²² Świątyni nadano

17 J.I. Kraszewski, dz. cyt., s. 387–388.

18 Tamże, s. 386–387. Wówczas stolnik smoleński Michał Zienowicz wystąpił z pozwem sądowym przeciw zakonnikom. Michał Homolnicki (*Do uwag nad dziełem: Wilno od początków jego do roku 1750 przez J.I. Kraszewskiego*, „Wizerunki i Roztrząsania Naukowe”, t. 23, 1842, s. 55), podaje następujące uwagi: „Nie wiemy, jak pojmować: że P. Kraszewski, który i sam to opowiada, przydając nawet, iż na pustym placu, niegdyś po cerkwi śś. Kozmy i Damiana pozostałym, OO. Augustyianie z początku byli zbudowali kaplicę drewnianą pod tytułem Przemienienia Pańskiego (Wilno, T. II, str. 386–387); w innym jednakże miejscu twierdzi, jakoby cerkiew ruska śś. Kuźmy i Damiana znikła dopiero aż w pożarze 1748 roku (T. III, str. 74)”.

19 J.I. Kraszewski, dz. cyt., s. 387–388.

20 Wedle Kraszewskiego spłonęły wówczas akta fundacji, jednak w kronice zakonnej z 1848 r. stwierdzono, iż papiery zgorzały w czasie pożaru w 1748 r., a informacja o tym została umieszczona w manifestie zanesionym do Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Tamże, s. 82, 385.

21 G. Uth, *Szkic historyczno-biograficzny zakonu augustiańskiego w Polsce*, Kraków 1930, s. 141.

22 Dokładna data znana jest z marmurowej tablicy pamiątkowej, która wmurowana została w jeden z filarów, później została ona przeniesiona do kościoła pw. św. Jana Chrzciciela. Obecnie jej los jest nieznan. Świątynia Augustianów-Eremitów musiała jednak

13 R. Joanitis, dz. cyt., s. 118, 121.

14 Ф. Добрянский, dz. cyt., s. 158.

15 R. Joanitis, dz. cyt., s. 118, 121.

16 Zasiedli w niej także biskup smoleński Aleksander Kotwicz, biskup Benedykt Żuchorski, Andrzej Ossowski i Jan Jędrzejewski.

wezwanie Najświętszej Maryi Panny Pocieszycielki (Matki Boskiej Pocieszenia)²³.

W 1759 r. powstał następujący opis: „Na Sawicz ulicy, która od Wielkiej ulicy ku Spaskiej bramie idzie, jest kościół z klasztorem niedawno fundowany i erygowany pod dyktando XX. Augustynów *de larga manica* tam rezydujących, zostający, sławny i ten kościół obrazem cudownym i bractwem Pocieszenia Najświętszej Panny”²⁴.

6 czerwca 1761 r. odbyła się uroczysta introdukcja relikwii trzech nowo beatyfikowanych augustianów: Augustyna Novella, Antoniego z Amanduli i Antoniego z Aquili; procesja przeszła z kościoła katedralnego do kościoła Augustianów-Eremitów. Przewodził sufragani i oficjał wileński Antoni Józef Żółkowski. Uroczystościom nadano odpowiednią oprawę: „Bramy po ulicach misternie wystawione, Kościół pięknym żywota Świętych malowaniem, inskrypcjami i iluminacją ozdobiony”²⁵. Przy tej okazji bracia augustianie-eremici wydali zbiór kazań wygłoszonych w czasie kilkudniowych obchodów dedykowany sędziemu grodzkiemu połockiemu Michałowi Podbipięcie herbu Gozdawa²⁶. Z tej samej rodziny pochodził fundator ołtarza Bolejącego Zbawiciela po prawej stronie od wejścia do kościoła²⁷.

być już w znacznej części ukończona w 1758 r., kiedy to odbyły się w niej egzekwie za duszę arcybiskupa lwowskiego Mikołaja Gerarda Wyżyckiego. Mszę żałobną celebrował infułat mściłowski ks. Reginald Jlicz. „Kurier Polski”, 1757, nr 21, Wilno 12 V.

23 J.I. Kraszewski, dz. cyt., s. 388.

24 LMAVB f. 17-41 (*Skarbiec Rozmaitych Scyencyi...*, 1759), k. 616. Jeżeli kościół słynął cudownym obrazem w 1759 r., to wizerunek Matki Bożej nie mógł zostać tu przeniesiony w latach 1762-1763 z kościoła Bernardynów, jak sugerował Vladas Drėma (*Vilniaus bažnyčios. Iš Vlado Drėmos archyvy*, Vilnius 2008, s. 10-15). Obraz musiał więc wisieć w kościele drewnianym.

25 „Kurier Litewski”, 1761, nr 24, Wilno 12 VI.

26 J.F. Brzeziński, J. Charkiewicz, F. Cynkowski, *Wybór najprzedniejszych w metropolii wileńskiej kaznodziejów to jest kazania w kościołach katedralnym wileńskim i WW. Xięży Augustynianów...*, Wilno 1761.

27 E. Nowakowski, *O cudownych obrazach w Polsce*

W pierwszej połowie XVIII w. w wileńskim klasztorze powstał nowicjat dla kandydatów do zakonu z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Był jednym z czterech, obok krakowskiego, warszawskiego i lubelskiego, działających w prowincji polskiej²⁸. Z czasem wileńskie założenie augustianów-eremitów stawało się coraz ważniejszym ośrodkiem zakonu nie tylko na Litwie, ale i w całej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W 1773 r. klasztor wileński był pod względem liczebności drugim co do wielkości w prowincji polskiej – po warszawskim. Wówczas w klasztorze przy ul. Sawicz mieszkało czternastu ojców, dziewięciu kleryków i dziewięciu laików²⁹. Przed drugim rozbiorem Rzeczypospolitej w roku 1786 w powstałej prowincji rosyjskiej wileński konwent był najlepiej obsadzony. Mieszkało w nim czterdziestu dwóch ojców, dziesięciu kleryków i ośmiu laików³⁰. W krótkim czasie przybyło samych ojców dwudziestu ośmiu. Podczas gdy największy zakon w Wilnie – zakon jezuitów – już nie istniał, klasztor Augustianów-Eremitów prężnie się rozwijał.

Mimo to, już czterdzieści lat po poświęceniu murowanego kościoła zakonnicy utracili założenie przy ul. Sawicz na rzecz Seminarium Głównego. Pomysł na jego powstanie zrodziła potrzeba zreformowania nauczania kleryków pod koniec XVIII w. Ustalono m.in., że alumni będą brać udział w wykładach na Akademii Wileńskiej, a absolwenci Seminarium Głównego jako jedyni będą mogli objąć wyższe stanowiska kościelne w archidiecezji. Jednak instytucja

Przenajświętszej Matki Bożej wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne przez X. Wacława z Sulgostowa, Kraków 1902, s. 723; V. Drėma, dz. cyt., s. 15.

28 G. Uth, dz. cyt., s. 119-120, 307 (do powstania nowicjatu przyczynił się o. Mikołaj Wodziński, prowincjał w latach 1722-1725, 1731-1734 i 1740-1743).

29 Tamże, s. 149.

30 Tamże, s. 166.

faktycznie zaczęła istnieć dopiero w momencie otrzymania odpowiedniej siedziby 24 maja 1808 r. Wówczas augustianie-eremici, za wskazaniem przez wizytatora szkół okręgu wileńskiego Tadeusza Czackiego, udostępnili swoje założenie dla przyszłych alumnów³¹. Zakonnikom pozostawiono w Wilnie dwie kamienice, za co zobowiązali się utrzymywać i obsługiwać świątynię. W ramach zadośćuczynienia zakon otrzymał probostwo kowieńskie ze świątynią zabudowaniami przykościelnymi, gdzie pomieszczono zgromadzenie z nowicjatem³², choć przeor wileński starał się o przejęcie pojezuickiego kościoła pw. św. Kazimierza³³. Z tego czasu pochodzi opis inwentaryzacyjny budynków Seminarium Głównego z relacją o poczynionych reparacjach³⁴. Klasztor został przerobiony na mieszkania dla pięćdziesięciu alumnów i trzech profesorów oraz sale wykładowe³⁵.

W latach 1812–1816 w związku z wkroczeniem do Wilna wojsk francuskich seminarium nie funkcjonowało³⁶. W klasztorze zorganizowano szpital wojskowy, a gdy brakowało drewna na opał, używano desek z podłogi, drzwi i okien. Późniejsza odbudowa zrujnowanych budynków szła opornie z powodu braku funduszy, przez co Seminarium Główne wznowiło działalność dopiero po czterech latach³⁷. Licząca 337

dział biblioteka zakonna została przeniesiona w 1820 r. do Kowna, a potem powróciła do Wilna. W drugim dziedzińcu, gdzie dawniej były stajnie, dobudowano w 1822 r. mieszkania dla Instytutu Organistów i Nauczycieli Szkółek Parafialnych (zamiast dawnej bursy jezuickiej dla dwustu ubogich uczniów)³⁸. W 1827 r. w Wilnie mieszkało trzydziestu braci augustianów-eremitów i ośmiu nowicjuszy³⁹. W 1832 r., gdy zamknięta została Akademia Wileńska, za staraniem biskupa Andrzeja Benedykta Kłągiewicza połączono fakultet teologiczny z Seminarium Głównym. Założono w ten sposób Akademię Duchowną w Wilnie⁴⁰, którą otwarto w 1833 r. w gmachu Seminarium Głównego. W 1842 r. instytucja została przeniesiona do Petersburga⁴¹.

W raporcie generała gubernatora wileńskiego Fiodora Mirkowicza z 27 listopada 1847 r. doniesiono o odnalezieniu zakazanej literatury w wileńskim klasztorze Augustianów-Eremitów. Zatwierdzona przez cesarza decyzja ministra spraw wewnętrznych o zamknięciu klasztoru została podjęta 15 stycznia 1852 r. Wówczas przeor augustianów-eremitów poprosił o pozwolenie na pozostanie w klasztorze do 25 kwietnia ze względu na stan dwóch ciężko chorych zakonników. Zabudowania klasztorne zostały przekazane władzom miasta, a kościół biskupowi Wacławowi Żylińskiemu, który wyznaczył proboszcza kościoła pw. św. Jana Chrzciciela do sprawowania tam nabożeństw. Biskup za przyzwoleniem generalnego gubernatora wileńskiego założył również plebanię na terenie dawnego klasztoru.

31 L. Piechnik, *Seminaria duchowne w (archi)diecezji wileńskiej do 1939 r.*, „Studia Teologiczne”, t. 5–6, 1987–1988, s. 223.

32 Lietuvos valstybės istorijos archyvas (dalej jako LVIA) f. 694, ap. 1, b. 3615 (Przekazanie klasztoru augustianów-eremitów seminarium, wypis z protokołu Rady Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego).

33 LMAVB f. 273-1 (Kopia listu przeora augustianów-eremitów wileńskich do Tadeusza Czackiego).

34 LVIA f. 604, ap. 1, b. 603 (Inwentarz Seminarium Głównego); LVIA f. 604, ap. 1, b. 605 (Opis reparacji Seminarium Głównego); V. Drėma, dz. cyt., s. 21–44.

35 J.I. Kraszewski, dz. cyt., s. 391–392.

36 L. Piechnik, dz. cyt., s. 224.

37 M. Baliński, *Pamiętniki o Janie Śniadeckim, jego życiu prywatnym i publicznym, i dziełach jego*, t. 1, Wilno

1865, s. 700–701, 718, 759.

38 J.I. Kraszewski, dz. cyt., s. 391–393.

39 LVIA f. 694, ap. 1, b. 4235 (List prowincjała augustianów-eremitów Leopolda Koryckiego do administratora diecezji).

40 L. Piechnik, dz. cyt., s. 225.

41 B. Snela, *Akademia duchowna w Wilnie*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1985, szp. 210–211.

Pozostałe zabudowania zostały przekazane na wynajem osobom prywatnym 6 czerwca 1852 r. Dochód z tej części zabudowań miał być przekazywany na Katolickie Seminarium Duchowne. Wówczas duchowieństwo postanowiło wydzierżawić zabudowania, na co przystał gubernator wileński⁴².

Jednak już dwa lata później, w 1854 r. rosyjska władza umieściła w dawnych budynkach klasztornych seminarium prawosławne, a kościół przemianowała na cerkiew św. Andrzeja. Umieszczony w niej ikonostas powstał w pracowni Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu⁴³. Zachowały się rysunki autorstwa architekta Tomasza Tyszeckiego z czasów przebudowy kościoła na cerkiew⁴⁴.

W 1918 r. cerkiew przekazano grekokatolikom i odrestaurowano. W dawnym klasztorze natomiast urządzono dormitoria Uniwersytetu Stefana Batorego. W czasie II wojny światowej świątynia spłonęła, a jej wnętrze uległo całkowitemu zniszczeniu. Po wojnie pojawiły się propozycje wyburzenia obiektu. Zdecydowano się jednak zaadaptować w 1962 r. budynek na magazyn. Wówczas świątynię podzielono na trzy kondygnacje, wybito duży otwór drzwiowy na zamknięciu nawy wschodniej. W latach 1976–1977 magazyn odmalowano i naprawiono dach⁴⁵.

Obecnie kościołem zarządza litewskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, a na najwyższej kondygnacji budynku urządzono kaplicę wspólnoty Ramintoja. Społeczność pomaga m.in. uchodźcom, a także działa na rzecz integracji i rozwoju osób niepełnosprawnych.

KOŚCIÓŁ AUGUSTIANÓW- EREMITÓW – OPIS

Świątynia wraz z klasztorem postawiona została na działce o kształcie zbliżonym do prostokąta, który podkreślają budynki klasztorne poprowadzone po granicy posesji. Kościół usytuowano pośrodku, w głębi parceli, z fasadą usytuowaną równolegle do ul. Sawicz, dzięki czemu pojawił się przed nią niewielki plac. Budowla uległa przekształceniom. Po 1945 r. w południowej ścianie wschodniej nawy bocznej wybito wtórny otwór drzwiowy z żelazną bramą. Wnętrze zostało wówczas podzielone na trzy kondygnacje w nawie głównej i dwie w zachodniej nawie bocznej oraz kaplicy. Aby to zrobić, trzecie przęsło nawy głównej z chórem muzycznym oddzielono ścianą działową. W pierwszym przęśle zachodniej nawy bocznej i drugim przęśle wschodniej wprowadzono klatki schodowe. W drugim przęśle nawy głównej zorganizowano windę.

Powstały w latach 1746–1768 kościół jest trójprzęsłową bazyliką położoną na osi północ-południe. Do zamkniętego półkoliście prezbiterium od strony zachodniej przylega zakrystia z przedsionkiem, wzniesiona przed 1809 r. Trzyprzęsłową nawę poprzedza wieża, flankowana po bokach dwoma aneksami: od wschodu skarbcza, nad którym zorganizowano bibliotekę, od zachodu dwukondygnacyjnej kaplicy, skomunikowanymi z wieżą. Filary międzynawowe mają rzut prostokąta, z dostawionymi od strony nawy głównej parami pilastrów tokańskich, ustawionych na wspólnym cokole i dźwigającymi belkowanie; przy łuku tęczowym są to pojedyncze pilastry, w narożach nawy fragmenty pilastrów (wynik podziału nawy ścianą działową). Arkady międzynawowe są szerokie i półkoliste.

Nawa główna i prezbiterium nakryte są równej wysokości sklepieniami kolebkowymi z lunetami. W nawach bocznych i kaplicy znajdują się sklepienia krzyżowo-żebrowe.

42 A. Katilius, *Vilniaus miesto vienuolynai ir Rusijos imperijos vykdoma politika XVIII a. pabaigoje – XIX a.*, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis”, t. 38, 2014, s. 68–69.

43 Ф. Добрянский, dz. cyt., s. 158.

44 VUB f. 78-1005a; VUB f. 78-407, VUB f. 78-1007.

45 G. Daveiko, *Penkių vilniaus barokinių bažnyčių interjero studija*, Vilnius 2012–2013, s. 29.

W ostatnim przęśle wbudowano chór muzyczny, na który prowadziła spiralna klatka schodowa w wieży. W nawie głównej jest on wsparty na czterech filarach, dwóch zewnętrznych dostawionych do ściany, o formach wklęsłych ze ściętymi bocznymi krawędziami, na cokołach, ze spłaszczonymi po bokach konsolami w narożach, pomiędzy którymi znajdują się spływy wolutowe; głowice mają formę uproszczonego belkowania. Pomiędzy filarami rozpięte są półkoliste arkady, między wewnętrznymi podporami profilowane. Murowany parapet chóru jest wyłamany na osi ku górze i wybrzuszony w kierunku przestrzeni nawy głównej. Nad filarami znajdują się imposty o gruszkowatym kształcie. Parapet ujęty został profilowanymi gzymsami.

Okna w nawach głównej i bocznych są prostokątne, zamknięte półkoliście i umieszczone w rozglifieniach. W nawie głównej otwory okienne od wewnątrz zamknięte są łukiem nadwieszonym. Na osi prezbiterium umieszczone jest kwadratowe okno (na wysokości obecnej, wbudowanej wtórnie drugiej kondygnacji). W drugim i trzecim przęśle zachodniej nawy bocznej znajdują się dodatkowe prostokątne okna umieszczone w partii lunet sklepiennych w połowie wysokości ściany świątyni, a obecnie na wysokości pierwszej kondygnacji. Przęsła wschodniej nawy bocznej doświetlają półkoliste okna.

W skarbcu naroże przy wieży zostało ścięte i ukształtowane nakładającymi się pilastrami z gruszkowatymi cokołami. W kaplicy na wschodniej ścianie znajduje się zachowana w większej części architektoniczna rama ołtarza w postaci dwóch par pilastrów w porządku jońskim. Wewnętrzna para pilastrów jest wysunięta do przodu, nad nią na fryzie mieści się relief z motywem wici roślinnej, a nad zewnętrznymi pilastrami na fryzie pary rozet w kwadratowych niszach. Pomiędzy wolutami głowicy i na gzymsie

umieszczono kimation joński z astragalem, natomiast między głowicami a architravem, architravem a fryzem oraz na gzymsie – kimation lesbijski.

W kaplicy znajdują się dwa prostokątne okna. W skarbcu północne okno zamurowano do połowy wysokości, w ścianie wschodniej rozmieszczono dwa prostokątne okna, przy czym to umiejscowione wyżej jest bardzo małe. We wszystkich kondygnacjach wieży są otwory okienne: w pierwszej, drugiej i trzeciej kondygnacji zamknięte je łukiem odcinkowym, w czwartej kondygnacji otwory północne, wschodnie i zachodnie – łukiem nadwieszonym, a otwór południowy czwartej kondygnacji i otwory piątej kondygnacji półkoliście.

Obecnie fasadę tworzą wieża wraz z zewnętrznymi ścianami skarbcza i kaplicy, dodanymi w roku 1809, których wysokość została wyrównana z pierwszą kondygnacją wieży. Fasada została ostatecznie podzielona na trzy pola. Pole środkowe, mieszczące w sobie dwie kondygnacje wieży, zaakcentowano za pomocą ukośnie dostawionych pilastrów toskańskich. Pola boczne ujmują w narożnikach pary, a bliżej portalu znajdują się pojedyncze pilastry toskańskie. Podpory te ustawiono na cokole, a wspierają one pełne belkowanie. Pola boczne zajmują prostokątne, zamknięte półkoliście płyciny, mieszczące czworoboczne otwory okienne. Wejście w przyziemiu wieży obramuje portal zamknięty łukiem wklęsło-wypukłym, ujęty skośnie ustawionymi pilastrami z wyłamanym ku górze gzymsem, który powtarza się we wszystkich kondygnacjach wieży. Powyżej umieszczone jest okno z naczółkiem, ujęte pilastrami. Przyziemie wieży z polami bocznymi fasady łączą skośnie ustawione pilastry z gruszkowatymi cokołami. Ściany boczne fasady wieńczy attyka.

Wieża ma pięć kondygnacji zwężających się ku górze. Najwyższe cztery z nich zostały opisane na czworoboku ze ściętymi

narożnikami, ale skomplikowano ten układ, nieznacznie wybrzuszając każdy z ich szerszych boków. W trzeciej kondygnacji do ściętych narożników dostawiono kolumny kompozytowe, a pole środkowe flankują zdwojone od wewnątrz pilastry tego porządku. Pełne belkowanie, które wspierają, wyłamano na osiach podpór, a przerwano na osi wieży. Ścięte narożniki kondygnacji czwartej ozdobiono lizenami wspierającymi podobnie skonstruowane belkowanie, oraz spływami. W kondygnacji piątej narożniki ujmują kolumny korynckie dostawione do lizen, wspierają odcinki belkowania oraz podwójnie wyłamany na osiach wybrzuszony gzyms. Najwyższa kondygnacja w narożnikach została ozdobiona parami lizen wspierającymi odcinki belkowania i wyłamany na osiach

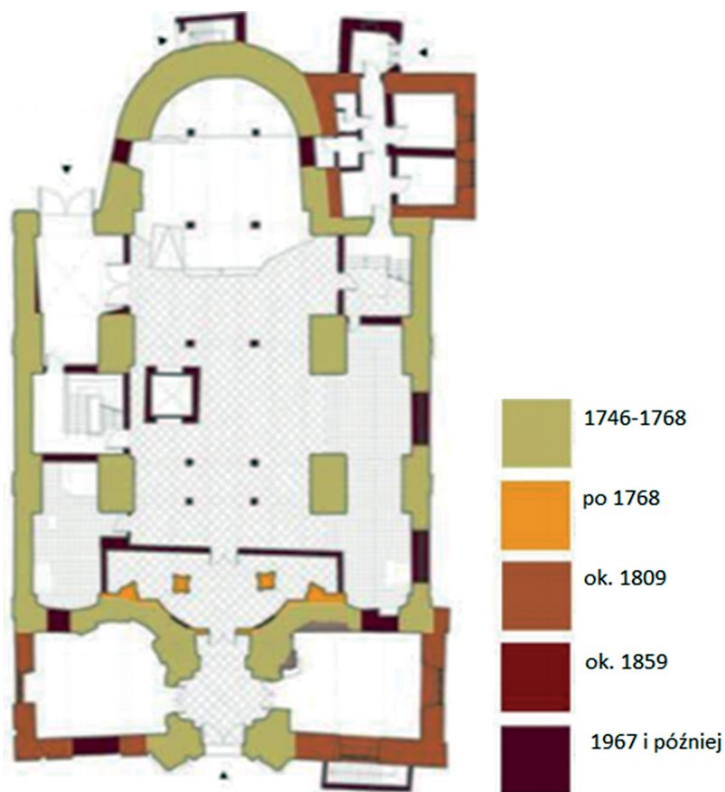
gzyms, flankowanych przez pojedyncze wkłęsłe lizeny. Czworoboczny w podstawie ujętej przez cokoły, baniasty, blaszany hełm wieży przepruto z każdej strony murałymi lukarnami. Po bokach trzeciej kondygnacji wieży znajdują się spływy wieńczące boczne ściany nawy głównej. We wszystkich kondygnacjach rozmieszczono otwory okienne: w drugiej, trzeciej i czwartej kondygnacji zamknięte łukiem odcinkowym, w piątej kondygnacji otwory północne, wschodnie i zachodnie – łukiem nadwieszonym, otwór południowy piątej kondygnacji i otwory szóstej kondygnacji – półkoliście.

Elewacje boczne nawy głównej zostały opięte wyznaczającymi wewnętrzne przęsła parami pilastrów, na ścianach prezbiterium wprowadzono pilastry pojedyncze. Wspierają one pełne belkowanie. Z kolei widoczne ściany naw bocznych opinają pojedyncze pilastry toskańskie wspierające belkowanie.

ARCHITEKTURA KOŚCIOŁA I TZW. BAROK WILEŃSKI

Kościół Augustianów-Eremitów zalicza się do nurtu określanego jako barok wileński (il. 1). Co więcej, jest jedyną świątynią w Wilnie wzniesioną od fundamentów w tym właśnie stylu. Wielu badaczy uznało zjawisko baroku wileńskiego za jedno z najważniejszych osiągnięć polsko-litewskiego schyłku tej epoki. Grupa niemal wyłącznie sakralnych budowli odznacza się niezwykle interesującym przetworzeniem barokowo-rokokowych wzorców. Tak jak kościół Augustianów-Eremitów budowle te charakteryzują się skromnością rzutów. Wyjątkowo prezentuje się dekoracja architektoniczna budująca rozfalowane, dynamiczne, dwuwieżowe fasady. Zwężające się wraz z wysokością kondygnacje wież w połączeniu z nagromadzeniem pionowych nisz, wykrojów, kolumnienek czy pilastrów stanowią o zachwycającej badaczy smukłości brył świątyń. Wypukłości ściany pokrywające się z wyłamanymi gzymsami budują

2. Plan kościoła Augustianów-Eremitów w Wilnie,
oprac. G. Minutoli

wrażenie głębi potęgowane przez grę cieni odstawionych od ścian kolumn i licznych wybrzuszeń. Jest to zapowiedź kształtowania w podobny sposób ołtarzy znajdujących się we wnętrzach świątyń.

Niestety, większość budowli wykazujących cechy baroku wileńskiego nie ma potwierdzonej archiwalnie atrybucji, w tym omawiany kościół pw. Matki Boskiej Pocieszenia. W przypadku świątyni Augustianów -Eremitów wymienia się nazwiska architektów niemieckich Johanna Christopha Glaubitza⁴⁶ albo Johanna Tobiasa de Dyrdersteina, ale również włoskich, jak Guida Antonia Longhiego czy Antoniego Paracciego⁴⁷. Spośród miejscowych twórców szczególną uwagę zwracają ci, którzy odbyli zagraniczne studia, jak ks. Tomasz Żebrowski czy ks. Ludwik Hryniewicz⁴⁸. Nie jest to bo-

46 S. Lorentz, *Jan Krzysztof Glaubitz, architekt wileński XVIII w. Materiały do biografii i twórczości*, Warszawa 1937.

47 M. Karpowicz, *Wileńska odmiana architektury XVIII wieku*, Warszawa 2012.

48 M. Morelowski, *Znaczenie baroku wileńskiego XVIII*

wiem architektura oderwana od europejskiego kontekstu. Wydaje się, że wzorce sztuki sakralnej płynące z Rzymu, rozposzechnione przez Guarino Guariniego, a następnie rozwinięte w sztuce Piemontu i krajów południowoniemieckich, traktowane były jako najbardziej adekwatne do ukazania jedności z papieską częścią Europy i podkreślenia triumfu Kościoła⁴⁹.

Badacze podjęli próbę usystematyzowania tej szkoły architektury. Piotr Bohdziewicz⁵⁰ dzieli barok wileński na trzy grupy chronologiczne, natomiast Karol Guttmejer⁵¹ wyróżnia dwie grupy formalne, z których jedna jest lekko archaizująca i odznacza się bardziej plastycznym i tektonicznym systemem artykulacji, a druga – bardziej nowatorska, która poprzez ograniczenie artykulacji do minimum i zapłaszczenie jej tworzy element dekoracyjny.

Według podziału Piotra Bohdziewicza kościół Augustianów-Eremitów przypisać należy do trzeciej, chronologicznie ostatniej i obejmującej lata 1750–1775. Istotną cechą wyróżniającą ten okres jest wprowadzenie linii krzywej w rysunku fasad. Architrav i fryz zaczynają się przerywać, a jedynie gzyms tworzy nieprzerwany ciąg. Skoncentrowanie ornamentu w określonych punktach nadaje całości rytm. Budynek sprawia wrażenie wyrzeźbionego z jednej bryły. Okna posiadają najwyżej wąskie, płaskie,

stulecia, Wilno 1940; V. Zubovas, *Działalność architektoniczna Tomasza Żebrowskiego*, „Lituano-Slavica Posnaniensia: Studia Historiae Artium”, t. 5, 1991, s. 139–170.

49 A.J. Baranowski, *Barok wileński na artystycznej mapie Europy Środkowej*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 73, 2011, nr 3–4, s. 281–340.

50 P. Bohdziewicz, *O istocie i genezie baroku wileńskiego z drugiej i trzeciej ćwierci XVIII wieku*, „Prace Sekcji Historii Sztuki PTP w Wilnie”, t. 3, 1938–1939, s. 175–219.

51 K. Guttmejer, *Tradycjonalizm i nowatorstwo w sakralnej architekturze wileńskiej XVIII w.*, w: *Tradycja i innowacja. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Łódź, listopad 1979*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1981, s. 107.

3. Widok na Wilno z okolic dawnego traktu mohylewskiego. Po lewej stronie kościół Jezuitów św. Kazimierza, po prawej kościół Augustianów-Eremitów, Fot. A.S. Czyż, 2018 r.

wysunięte tylko o jeden uskok i obiegające dookoła obramienia, lub są ich całkowicie pozbawione. Szczególnie charakterystycznym motywem jest wprowadzenie krzywej linii w cokołach. Wyżej wymienione cechy charakteryzują obiekty baroku wileńskiego, które Karol Guttmejer przypisał do nurtu lekko archaizującego i bardziej plastycznego.

Jak wspomniano kościół jest trójprzęsłową bazyliką z prezbiterium zamkniętym apsydą (il. 2). Jest to na tle ówczesnie powstających w Europie Zachodniej kościołów, przy realizacji których często sięgano do kształtów zbliżonych do owalu, rozwiązanie archaiczne. Nie dziwi jednak w przypadku zjawiska baroku wileńskiego, gdyż zwykle obiekty reprezentujące ten nurt powstały na planach znanych i stosowanych już w średniowieczu, o niewielkich rozpiętościach naw. Plan bazyliki z półkolistym zamkniętym prezbiterium wykorzystano m.in. w innych zaliczanych do szkoły wileńskiej realizacjach – cerkwiach Bazylianów w Połocku i Borunach⁵². O taki sam schemat oparty jest

kościół Misjonarzy w Wilnie, którego budowę rozpoczęto w ostatniej dekadzie XVII w., a który w latach 1753–1757 zyskał fasadę w stylu baroku wileńskiego⁵³.

Niezwykle ciekawym elementem kościoła Augustianów-Eremitów jest bardzo silnie wysunięta wieża, dzięki której fasada posiadała głębokie uskoki. Wklęsłe ukształtowanie ściany fasady z nałożoną dekoracją architektoniczną i zaokrągleniem naroży sprawiło, że stała się bardzo dynamiczna, przywodząca na myśl fasady wklęsło-wypukłe. Jednak w tym wypadku zostało to osiągnięte również poprzez silnie wysunięty element elewacji, jakim jest wieża, co odróżnia omawiany kościół od pozostałych obiektów związanych ze szkołą baroku wileńskiego. W czasie budowy świątyni wykorzystano gotyckie fundamenty domu, które znajdują się na wysokości trzeciego przęsła kościoła, prostopadle do niego⁵⁴. Być może budowniczy obawiał

⁵³ S. Lorentz, dz. cyt., s. 32–35.

⁵⁴ Plan kościoła z uwzględnieniem czasu powstania kolejnych warstw, autorstwa Evaldasa Purlisa, został

⁵² Tamże, s. 102.

się o wytrzymałość starych fragmentów i zdecydował się odsunąć wieżę od nawy świątyni.

Wieża kościoła Augustianów-Eremitów jest doskonale widoczna we wschodniej części Wilna, a najpełniej można ją było podziwiać, zbliżając się do miasta traktem wiodącym z Mohylewa. Z tej perspektywy kopuła nieodległego jezuickiego kościoła pw. św. Kazimierza wydaje się jedynie nieznacznie wyższa, a obydwie budowle dopełniają się, czego efektem jest unikalny widok na miasto (il. 3).

Nie tylko widok z daleka udowadnia, że projektant kościoła świetnie radził sobie z wpisywaniem budynków w krajobraz miejski. Kościół Augustianów-Eremitów powstał w głębi działki przy ul. Sawicz. Wierni, aby wejść do świątyni, musieli przejść przez przedkościelny cmentarz. Odsunięcie fasady od pierzei nie jest kwestią przypadku. Ul. Sawicz, znajdująca się pomiędzy placem ratuszowym a ul. Bakszta, jak wiele wileńskich ulic nie była prostym odcinkiem drogi. Działka należąca do augustianów-eremitów zajmująca ok. 1/3 południowej strony ul. Sawicz przylega do ul. Bakszta. Aby umożliwić podziwianie fasady kościoła idącym od strony reprezentacyjnego placu ratuszowego, należało odsunąć ją od linii pierzei. W ten sposób wyeksponowano najpiękniejszy element bryły – wieżę.

Usytuowanie fasady w niedużej odległości od ulicy uwydatniło ją i dało możliwość lepszego oglądu całej świątyni. Odsunięcie kościoła od otaczających go kamienic pozwoliło też uzyskać przeciwagę dla ciasnej zabudowy miasta, choć na taki zabieg mogły mieć również wpływ liczne pożary Wilna w XVIII w. Niszczący ogień starano się wówczas ograniczać zmniejszeniem

zaprezentowany w czasie konferencji *The Church of the Virgin Mary of Consolation and Augustinian monastery in Vilnius: history and visions for the future* (Wilno, 24–25 IX 2021).

gęstości zabudowy i zróżnicowaniem wysokości sąsiadujących dachów⁵⁵.

Układ falistej fasady kościoła czerpie odległe inspiracje z architektury włoskiej. Krzywa linia w rysunku elewacji ma swoją genezę we wklęsło-wypukło-wklęsłej fasadzie Borrominiego kościoła San Carlo alle Quattro Fontane w Rzymie (1664–1667). Później działający architekt Guarino Guarini nadawał falisty kształt kolumnowym fasadom, a także projektował elewacje trójwypukłe. Jerzy Kowalczyk zauważył, że spośród europejskich kontynuatorów myśli Guariniego tylko Filippo Juvara projektował fasady trójwypukłe z wieżami⁵⁶. Krzywa linia w fasadzie występuje także w architekturze zakonu augustianów-eremitów. Warszawski kościół tego zgromadzenia (il. 4) po przebudowie w latach 1728–1741 autorstwa Karola Baya, który często w swoich projektach nawiązywał do dzieł Francesca Borrominiego i Filippa Juvara⁵⁷, otrzymał fasadę z cofniętym środkowym przęsłem⁵⁸. Świątynie Augustianów-Eremitów w Warszawie i Wilnie zostały zaprojektowane tak, aby wyróżnić je w zwartej zabudowie miasta.

Z kolei wybruszony, gruszkowaty cokół zainspirowany został Bazyliką św. Piotra, skąd zaczerpnęli ten motyw artyści pracujący m.in. w Pradze. Później rozprószył się on w innych krajach Europy Środkowej. Wykorzystywali go w swoich architektonicznych projektach także członkowie rodu Galli-Bibiena. Na wileńskich

55 „Wiadomości Literackie” (dodatek do „Kurierza Litewskiego”), 1760, nr VIII, s. 4.

56 J. Kowalczyk, *Guarino Guarini a późnobarokowa architektura w Polsce i na Litwie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 42, 1997, nr 3, s. 193–194.

57 R. Zdziarska, *Bay Carlo Antoni*, w: *Encyklopedia...*, dz. cyt., t. 2, Lublin 1985, szp. 122.

58 T. Bernatowicz, *Kościół wizytek w Warszawie a Benedykt de Renard i architektura późnobarokowego eklektyzmu rzymskiego przełomu XVII i XVIII wieku*, w: *Sztuka Polski Środkowej*, t. 6, red. A. Barczyk, P. Gryglewski, Łódź 2016, s. 59.

elewacjach pojawia się zaledwie dwukrotnie – w fasadzie kościoła Augustianów-Eremitów i dzwonnicy kościoła Karmelitów Trze-wiczkowych pw. Wszystkich Świętych⁵⁹ (il. 5). Znacznie częściej ten motyw pojawia się we wnętrzach. Takie cokoły widać na obrazie Kanuta Rusieckiego *Litwinka z palmą*, na którym ukazano ołtarz z cudownym obrazem Matki Boskiej Pocieszenia.

Bywa, że gruszkowate cokoły tworzą filary podtrzymujące chór muzyczny, jak ma to miejsce choćby w wileńskich kościołach jezuitów i dominikanów. Inaczej jest w kościele pw. Matki Boskiej Pocieszenia w Wilnie – chór muzyczny podtrzymują filary o wklęsłych ścianach i ściętych krawędziach bocznych, z profilowanymi głowicami. Należy zauważyć, że kapitele różnią się zupełnie od tych, które tworzą pilastry czy kolumny na fasadzie⁶⁰. Archeolodzy ustalili, że chór jest późniejszy – powstał już po konsekracji świątyni. Filary podtrzymujące chór przypominają raczej prowincjonalne realizacje. Jednocześnie „wycinankowe” arkady przywodzą na myśl wileńską bramę klasztoru Bazyliańców.

Wspomniany brak profilowanych obramień lub jedynie płaskie opaski obiegające okna występują w Wilnie najwcześniej w dzwonnicy kościoła Karmelitów Trze-wiczkowych pw. Wszystkich Świętych, powstałej przed 1743 r. Po pożarze miasta w 1748 r. motyw ten pojawia się wielokrotnie. Występuje m.in. w wieżach jezuickiego kościoła pw. św. Rafała (1751–1752), w kopułowej kruchcie świątyni Misjonarzy (1755), w tamburze i lukarnach kopuły jezuickiego kościoła pw. św. Kazimierza, w nadbudowanych partiach fasady kościoła

4. Fasada kościoła Augustianów-Eremitów pw. św. Marcina w Warszawie.

Fot. Z. Rejewska, 2019 r.

⁵⁹ Tamże, s. 149–151.

⁶⁰ Warto dodać, że projektant aneksów po bokach wieży zastosował układ ukośnych pilastrów, przez co fasada w obecnym kształcie odwołuje się do znanego schematu artykulacji zastosowanego pierwszy raz przez Berniniego w rzymskim kościele S. Maria dei Sette Dolori.

5. Fragm. przyziemia dzwonnicy kościoła Karmelitów Trzcizkowskich w Wilnie. Fot. Z. Rejewska, 2019 r.

karmelickiego w Głębokiem (1753–1756), w wieżyczkach dominikańskiego kościoła w Posiniu (1761–1770), w świątyniach Bazylianów w Berezeczcu (1751–1767) i Połocku (1748–1762), a także w wykazującej cechy wspólne z barokiem wileńskim podwarszawskiej Kobyłce (1736–1740)⁶¹. Jest to więc motyw obiegowy. Jedynie bardziej rozbudowane obramienie okienne w wileńskim kościele Augustianów-Eremitów pojawia się w pierwszej kondygnacji wieży.

Świątynie baroku wileńskiego łączy forma dwuwieżowej fasady. Tej podstawowej cechy nie wykazuje omawiany kościół. Należy jednak pamiętać, że jest to fundacja przede wszystkim mieszczańska. Środki na budowę były zbierane przez długi czas i nie było od początku określonej sumy, jaka mogła zostać przeznaczona na ten cel. W związku z tym zakonnicy, wykazując się pragmatyzmem, mogli zlecić wzniesienie tylko jednej wieży,

co jednak wystarczyło do wyeksponowania kościoła w pejzażu Wilna. Nad prezbiterium świątyni nie powstał również charakterystyczny szczyt znany z wielu innych wileńskich realizacji⁶². Taka decyzja także zmniejszała koszty budowy kościoła.

Świątynia miała być siedzibą jednego z trzech okręgów prowincji polskiej zakonu augustianów-eremitów, obejmującego terytory Wielkiego Księstwa Litewskiego. Do tego momentu taką rolę odgrywał kościół w Brześciu Litewskim. Istniała tam budowla salowa z wieżą dostawioną na osi kościoła⁶³. Jedna wieża w fasadzie występuje również w kościele Augustianów-Eremitów

62 Np. kościół Benedyktynek pw. św. Katarzyny, kościół pw. św. Jana Chrzciciela.

63 M. Zgliński, *Kościół garnizonowy p.w. św. Kazimierza Królewicza w Brześciu*, w: *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. 5: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskolitewskiego*, red. tenże, t. 1, Kraków 2013, s. 107.

61 K. Guttmejer, *Guido Antonio Longhi. Działalność architektoniczna w Polsce*, Warszawa 2006, s. 170–171.

św. Tomasza w Pradze czy kościele św. Augustyna w Wiedniu. Natomiast w Warszawie dzwonnica oddalona jest od bezwieżowej świątyni. Motyw jednej wieży pojawia się więc w architekturze zakonu augustianów-eremitów, zaliczanego przecież do zakonów mendykanckich, które z początku wyróżniało powściągliwe budownictwo. Jednak w XVIII w. już nie zawsze przestrzegano tej tradycji.

Trzeba przy tym zauważyć, że w Wielkim Księstwie Litewskim, szczególnie w małych ośrodkach, kościoły z jedną wieżą stanowią nurt uproszczonego budownictwa sakralnego. Do dziś zachowało się wiele jednowieżowych, nowożytnych świątyń na tym terenie, choćby takich jak w Mirze (1605), Różanie (1617), Derewnie (1590–1598, wieża ok. 1639), kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Słonimiu (1665–1670), Bernardynów w Kretyndze (1603–1619, wieża z 1672), kościół pw. św. Dominika w Poławieniu (po 1671), kościół pw. Świętej Trójcy w Drui, Zasławiu (1774), Krzywiczach (1777) czy Niemenczynie (1848).

Mariusz Karpowicz zauważył, że „wieża augustiańska jest jakimś spotęgowaniem do pięciu pięter doświadczeń z Posinia i Berezwecza, z zachowaniem tej samej sekwencji w narożach – kolumny, woluty, pilastry, rozbudowanej jedynie o dodatkową, dolną kondygnację z wiązką kolumn”⁶⁴. Jednak wileńska fasada ma nielogiczne wysokości poszczególnych kondygnacji. Druga kondygnacja wieży stanowi ok. połowy wysokości pierwszej, tak jak w Brześciu Litewskim, i jest niższa od trzeciej. Przeważająca większość wież reprezentujących szkołę baroku wileńskiego zbudowana jest z kondygnacji zwężających się i obniżających wraz z wysokością. Tak też jest w kościele Augustianów-Eremitów

6. Hofkirche w Dreźnie, arch. G. Chiaveri, 1739–1751.
Fot. domena publiczna

w Wilnie, ale dopiero od trzeciej kondygnacji w górę. Trzeba również w tym miejscu zaznaczyć, że rzadko spotykane jest aż pięć kondygnacji wieży. Zwykle są trzy lub cztery. Ponadto ściany dwóch dolnych kondygnacji wieży kościoła w Wilnie są jakby spłaszczone, a ich gzymsy w znacznie mniejszym stopniu wyłamują się ku górze niż w pozostałych. W przypadku obiektów takich jak cerkiew Bazylianów w Berezweczu gzymsy wszystkich kondygnacji wyłame są dokładnie w tym samym stopniu.

Przy zestawieniu tych wszystkich faktów nie wydaje się prawdopodobne, aby omawiany kościół powstał pod bezpośrednim wpływem słynnego Hofkirche Gaetana Chiaverego (il. 6). Wielokrotnie powtarzaną przez badaczy zachodnią inspirację sugerował w 1940 r. Marian Morelowski. Zauważył, że wedle monografii augustianów-eremitów ks. Grzegorza Utha, przeor klasztoru wileńskiego ks. Erazm Bartołt

64 M. Karpowicz, *Wileńska odmiana architektury XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 73, 2011, nr 3–4, s. 395.

sześć lat studiował w Bolonii i Rzymie⁶⁵: „w Bolonii oddawał się studiom filozofii i teologii, a w Rzymie zajmował się prawem kanonicznym, historią, oraz sztuką kościelną”⁶⁶. Wedle Morelowskiego miał się wstawić na dworze papieskim, gdy dla papieża Benedykta XIV pracował wspomniany już Gaetano Chiaveri. Tezę o autorstwie ks. Bartoła ma poświadczać fakt, że dopiero po jego powrocie do Wilna zaczęto stawiać kościół Augustianów-Eremitów⁶⁷. Jednak ks. Uth, na którego pracę powołuje się Marian Morelowski, relacjonuje tylko, że „przed wyjazdem swym z wiecznego miasta dał wyraz swej głębokiej wiedzy w czasie jednej z dysput, na której byli obecni wszyscy uczeni zakonu z kurją generalną, pięciu kardynałów, oraz wielu biskupów i prałatów”⁶⁸. Nie ma więc tu mowy o studiach architektonicznych czy też znajomości z Chiaverim. Warto również zauważyć, że nie wiemy nic o praktyce budowlanej ks. Bartoła. Można natomiast spotkać informacje o jego zasługach na polu teologii i filozofii. W 1751 r. otrzymał tytuł doktora teologii. Jest także autorem sześciotomowego dzieła *De disciplinis sacris ex sententia S. Augustini*⁶⁹. Należy więc go wykluczyć jako projektanta świątyni.

Kościół Augustianów-Eremitów z Hofkirche łączy tylko wzniesienie jednej wieży dostawionej na osi głównej świątyni. Inna jest liczba kondygnacji wieży – Hofkirche ma cztery, a omawiany kościół pięć. Różne są także bryła i rzuty świątyni. Odmienne są w końcu dekoracja architektoniczna i sposób kształtowania ściany.

Wielokrotnie wspomniany w kontekście świątyni Augustianów -Eremitów

kościół Karmelitów Trzewiczkowych pw. Wszystkich Świętych w Wilnie niedawno został atrybuowany Abrahamowi Würtznerowi. Wojciech Boberski w artykule poświęconym temu budowniczemu przywołuje dowody źródłowe potwierdzające działania Würtznera w Wielkim Księstwie Litewskim, w tym w Wilnie. Wieżę świątyni Karmelitów Trzewiczkowych, tak jak kościoła Augustianów-Eremitów, ujmują u dołu gruszkowate cokoły. Nie wolno więc pominąć tej znaczącej informacji, choć pozostałe elementy dekoracji architektonicznej i sposób formowania bryły nie sugerują działalności tego samego architekta przy obu obiektach. Wojciech Boberski datuje kościół pw. Wszystkich Świętych na początek lat 40. XVIII w., a więc znacznie wcześniej nim zaczęto wznosić świątynię Augustianów-Eremitów⁷⁰.

Kościół pw. Matki Boskiej Pocieszenia zaskakuje. Wykazuje niemal wszystkie cechy tzw. baroku wileńskiego, z wyjątkiem tej najbardziej podstawowej, jaką jest dwuwieżowa fasada. Niemal każdy badacz mierzący się z tym obiektem określa go jako jeden z najpiękniejszych przykładów wileńskiego budownictwa. Ciekawa bryła kościoła inspiruje, by szukać dla niej ważnych wzorców. Jednak w tym wypadku to ograniczone fundusze i praktyka budowlana augustianów-eremitów sprawiły, że powstało zupełnie odmienne, węższe i smuklejsze lico świątyni. Nie umniejsza to jednak znaczenia kościoła, a jego architekta należy postrzegać jako doskonale znającego się na swoim fachu. Umiejętnie wpisał świątynię w pejzaż Wilna, pomimo jej niewielkich rozmiarów wyeksponował bryłę świątyni poprzez dynamiczną konstrukcję nad wyraz wysokiej wieży.

65 M. Morelowski, dz. cyt., s. 30.

66 G. Uth, dz. cyt., s. 312.

67 M. Morelowski, dz. cyt., s. 30.

68 G. Uth, dz. cyt., s. 312.

69 J.D. Janocki, *Lexicon derer itztlebenden Gelehrten in Polen*, t. 1, Wrocław 1755, s. 6-9; G. Uth, dz. cyt., s. 313.

70 W. Boberski, *Architekt Abraham Würtzner (?)*.

Przyczynek do dziejów wileńskiego baroku, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 83, 2021, nr 3, s. 645-682.

ANEKSY

Aneks. 1. Wykaz znanych przeorów wileńskiego klasztoru Augustianów-Eremitów⁷¹

Imię i nazwisko	Lata sprawowanej funkcji
Feliks Orawski (zm. 1700)	1691–1694
Heronim Bukowski	1694
Deodatus Goffard (Adeodat Goffart, zm. 1704)	przed 1700, 1701
Wincenty Wasilewski (zm. 1710)	ok. 1709
Tomasz Pernerowski	1710, 1719
Antoni Wyrzykowski	ok. 1720
Franciszek Kukrzyński	1722
Feliks Massalski	1760, 1769
Erazm Bartolt (1716–1786)	1765–1767
Walenty Móravski	1782
Tomasz Kobylański (1731–1805)	1769–1777, 1790
Jakób Lelentha	po 1796
Placyd Winsz (1752–1812)	1808–1810
Wilhelm Bijejko (ok. 1766–ok. 1817)	1812
Leopold Korycki (ur. 1778)	1808, 1817–1842
Rajmund Pietkiewicz (zm. po 1864)	1848

71 Zestawienie na podstawie: Biblioteka Instytutu Badań Literackich PAN Wibl rkps. 227; LMAVB f. 151-1335; LMAVB f. 151-1335; LMAVB f. 151-1336; LMAVB f. 151-1520; LMAVB f. 151-1520; LMAVB f. 273-197; LVIA f. 694, ap. 1, b. 4235; LVIA f. 694, ap. 1, b. 3615; VUB f. 4(A-2426)35757; G. Uth, dz. cyt.; J.I. Kraszewski, dz. cyt.; P. Kubicki, dz. cyt.

Aneks 2. Zapisy i testamenty dla wileńskiego klasztoru Augustianów-Eremitów⁷²

Ofiarodawca	Data	Wartość zapisu
Kazimierz Mittow Czyż	7 XI 1676	dworek z placem przy ul. Sawicz
Jan III Sobieski	5 IV 1677	młyn
Michał Drucki Sokoliński	8 II 1679	kamienica przylegająca do kościoła
bp smoleński Jan Kotowicz	20 XII 1680	750 zł
Izabela Katarzyna Radziwiłł	7 i 20 V 1683	kamienica przylegająca do kościoła
Wawrzyniec Montowtt	31 XII 1683	650 zł 15 gr
Bazyli Sawicki	22 II 1687	33 zł
Kewłowa z Tyzenhauzów	II 1684	18 535 zł
Jan Skorobohaty	4 IX 1697	100 tynfów
Hrehory Wargalowski	12 II 1700	200 tynfów
Rafał Jerzy Dobożyński	31 III 1701	70 talarów

72 Zestawienie na podstawie: VUB f. 4(A-2426)35757; B. Manyś, dz. cyt.; J.I. Kraszewski, dz. cyt.

ks. Krzysztof Głębocki	15 II 1704	100 talarów
Anna Zofia Tasorowska	18 V 1702	300 zł
Aleksandra Rymwiłowa	22 VIII 1702	20 000 zł
Daniel, Jan, Michał i Kazimierz Platerowie	25 VI 1709	kamienica z placem przy ul. Sawicz
Michał Kazimierz Skorobohaty	13 VIII 1710	1000 tynfów, kamienica przy ul. Sawicz
Władysław Kewlicz	10 X 1714	folwark Surpiły
Stanisław Ejdziałowicz	26 VII 1715	plac z murem starym
Krystyna Szemiotowa	20 II 1717	3356 zł
Remigiusz i Helena Sieliccy	9 VII 1717	połowa kamienicy przy ul. Końskiej
Melchior Felkerzamb	3 VIII 1717	200 talarów bitych
Marianna Wawrzecka	27 V 1818	połowa kamienicy przy ul. Końskiej
sukcesorowie Krzysztofa Vorbek-Lettowa	30 VI 1718	18 000 zł
Wojciech Patkowski	25 IV 1719	2000 zł
Zofia Juchnowska	23 VI 1723	połowa kamienicy przy ul. Sawicz
Barbara Filipowiczowa	31 VI 1723	dworek nad Wilią
Krystyna Szemiotowa	18 XII 1724	7000 zł (z zapisem na budowę kościoła)
Marianna Bielikowiczowa	20 IX 1726	60 000 zł
Krystyna Hryniewiczowa	20 III 1730	dom z łaźnią
Stanisław Kazimierz Skołdeyko	20 VII 1730	2 talary bite
Jan Szydłowski	14 IV 1738	2000 zł
Kazimierz Dominik Królikowski	21 VII 1738	24 000 zł
Franciszek Zabielski Szczytt	10 VII 1741	plac z kamienicą przy ul. Sawicz
Kazimierz Dowgiałło Narbutt	14 I 1745	28 000 zł
Tadeusz Świdziński	7 V 1747	5000 zł
Petronella z Podbereskich Szunk	19 VI 1748	50 zł
Kazimierz i Rozalia Hawryłkowiczowie	5 XII 1748	1500 zł
Piotr Będkowski	5 XII 1748	41 452 zł 16 gr
Adam Białożor	13 XI 1751	100 zł
Antoni Czyż	1752	6000 zł
Michał Szalkiewicz	4 V 1752	10 zł
Antoni Masłowski	19 I 1756	1000 zł
Adam Tadeusz Kołtąj	4 X 1756	400 zł
Samuel Rodkiewicz	14 IX 1758	100 zł
Katarzyna Chorużyna	1 III 1759	10 talarów bitych
Felicjana z Bukowskich	6 X 1959	30 talarów bitych
bp Michał Jan Zienkiewicz	18 V 1761	500 zł
ks. Andrzej Lenartowicz	14 I 1772	12 000 zł
Benedykt Stempkowski	11 II 1773	23 000 zł
Józef Świrski	26 XII 1796	1600 zł
ks. Fulgenty Szemiot	?	6000 zł

STRESZCZENIE

Augustianie-Eremici, zwani w Wilnie także marcinkanami, przybyli do stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1670 r. Liczne, jednak nie dość wysokie, zapisy pozwoliły na wzniesienie trwalszej, murowanej świątyni dopiero kilkadziesiąt lat po przybyciu zakonników do miasta. Nie był to wynik chęci ukazania znaczenia i zamożności zakonu, a raczej potrzeba chwili związana z pożarem, który strawił wcześniejsze, drewniane zabudowania.

Architekt, któremu powierzono zaprojektowanie nowej świątyni, najpiękniejszym i najbardziej oryginalnym jej elementem uczynił wieżę. Doskonale wpisał kościół w zastany, nieregularny układ urbanistyczny. Dekoracja architektoniczna wieży i sposób kształtowania jej zwężających się wraz z wysokością kondygnacji nakazują przypisać obiekt do szkoły baroku wileńskiego, chociaż bryła świątyni nie wykazuje podstawowej cechy zjawiska, jaką jest dwuwieżowa fasada. Genezy wspomnianych cech baroku wileńskiego badacze doszukują się we Włoszech lub w krajach południowoniemieckich. Idąc tym tropem, odnaleziono inspirację dla omawianego kościoła ze wspomnianych terenów – Hofkirche w Dreźnie. Dwie świątynie łączy fakt istnienia wieży na głównej osi kościoła. Różnią się natomiast planem, liczbą kondygnacji wież czy dekoracją architektoniczną. Wielokrotnie powtarzana w literaturze teza wydaje się łatwa do obalenia. Na wzniesienie tylko jednej wieży w fasadzie wpływ miały ograniczone fundusze wileńskiego konwentu augustianów-eremitów jako fundacji mieszczańskiej, a także praktyka budowlana zakonu. Należy przy tym zauważyć, że kościoły z jedną wieżą w fasadzie stanowiły pewien rodzaj tradycyjnego budownictwa na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego i całej Rzeczypospolitej.

SUMMARY

Augustinian hermits, also called “Marcinkans” in Vilnius, arrived in the capital of the Grand Duchy of Lithuania in 1670. Numerous donations made it possible to erect a brick temple several decades after their arrival in the city. It was not the result of the desire to show the importance and wealth of the order, but the need related to the fire that destroyed the earlier wooden buildings.

The architect who designed the new temple made the tower its most beautiful and original element. He perfectly inscribed the church in the existing, irregular urban layout. The architectural decoration and the way the tower is shaped, with the storeys narrowing along with the height, indicate that the building belongs to the Vilnius Baroque school. Although the body of the temple does not show the basic feature of the phenomenon, which is the two-tower façade. Researchers trace the genesis of the above-mentioned features of the Vilnius Baroque in Italy or in the South German countries. Inspiration was found for the Vilnius church from the aforementioned areas – the Hofkirche in Dresden. The two temples are connected by the existence of a tower on the main axis of the church. However, they differ in terms of the plan, number of storeys of towers, or architectural decoration. The thesis repeated many times in the literature seems easy to refute. The erection of only one tower in the façade was influenced by the limited funds of the Vilnius convent of Augustinian hermits as a bourgeois foundation, as well as the order's construction practice. It should be noted that churches with one tower in the façade constituted a kind of traditional construction in the Grand Duchy of Lithuania and the entire Commonwealth.

SŁOWA KLUCZOWE

Wilno, kościół pw. Matki Boskiej Pocieszenia, barok wileński, augustianie-eremici

KEYWORDS

Vilnius, church of the Blessed Virgin Mary of Consolation, Vilnian Baroque, the Augustinian-Hermits

BIBLIOGRAFIA**Źródła archiwalne**

Biblioteka Instytutu Badań Literackich PAN
Wibl rkps. 227.

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių
biblioteka

LMAVB f. 17-41; LMAVB f. 151-1172; LMAVB
f. 151-1335 - 1336; LMAVB f. 151-1520;
LMAVB f. 273-1; LMAVB f. 273-197;
LMAVB f. VKF-459.

Lietuvos valstybės istorijos archyvas
LVIA f. 604, ap. 1, b. 603; LVIA f. 604, ap. 1, b.
605; LVIA f. 694, ap. 1, b. 3615; LVIA f.
694, ap. 1, b. 4235; LVIA f. 694, ap. 1, b.
4235; LVIA f. 694, ap. 1, b. 3615.

Vilniaus Universiteto Biblioteka
VUB f. 4(A-2426)35757

Źródła drukowane

Brzeziński Jan Feliks, Charkiewicz Juwenali, Cynkowski Franciszek, *Wybór najprzedniejszych w metropolii wileńskiej kaznodziejów to jest kazania w kościołach katedralnym wileńskim i WW. księży Augustyniaków...*, Wilno 1761.

Janocki Jan Daniel, *Lexicon derer itztlebenden Gelehrten in Polen*, t. 1, Wrocław 1755.

„Kurier Litewski”, 1761, nr 24, Wilno 12 VI.

„Kurier Polski”, 1757, nr 21, Wilno 12 V.

„Wiadomości Literackie” (dodatek do „Kuriera Litewskiego”), 1760, nr VIII, s. 4.

Opracowania

Baliński Michał, *Pamiętniki o Janie Śniadeckim, jego życiu prywatnym i publicznym i dziełach jego*, t. 1, Wilno 1865.

Baranowski Andrzej Józef, *Barok wileński na artystycznej mapie Europy Środkowej*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 73, 2011, nr 3-4, s. 281-340.

Bernatowicz Tadeusz, *Kościół wizytek w Warszawie a Benedykt de Renard i architektura późnobarokowego eklektyzmu rzymskiego przełomu XVII i XVIII wieku*, w: *Sztuka Polski Środkowej*, t. 6, red. Alina Barczyk, Piotr Gryglewski, Łódź 2016, s. 31-77.

Boberski Wojciech, *Architekt Abraham Würtzner (?). Przyczynek do dziejów wileńskiego baroku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 83, 2021, nr 3, s. 645-682.

Bohdziewicz Piotr, *O istocie i genezie baroku wileńskiego z drugiej i trzeciej ćwierci XVIII wieku*, „Prace Sekcji Historii Sztuki TPN w Wilnie”, t. 3, 1938-1939, s. 175-219.

Bruździński Andrzej, *Kanonicy regularni od pokuty na ziemiach polskich*, Kraków 2003.

Daveiko Greta, *Penkių vilniaus barokinių bažnyčių interjero studija*, Vilnius 2012-2013.

Добрянский Флавиан, *Старая и новая Вильна*, Вильно 1904.

Drėma Vladas, *Vilniaus bažnyčios. Iš Vlado Drėmos archyvų*, Vilnius 2008.

Girlevičius Linas, *Augustinų vienuolynas Vilniuje*, w: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje. 2011 metais*, sud. Gintautas Zabiela, Vilnius 2012, s. 311-316.

Guttmejer Karol, *Guido Antonio Longhi. Działalność architektoniczna w Polsce*, Warszawa 2006.

- Guttmejer Karol, *Tradycjonalizm i nowatorstwo w sakralnej architekturze wileńskiej XVIII w.*, w: *Tradycja i innowacja. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Łódź, listopad 1979*, red. Teresa Hrankowska, Warszawa 1981, s. 101–114.
- Homolnicki Michał, *Do uwag nad dziełem: Wilno od początków jego do roku 1750 przez J.I. Kraszewskiego*, „Wizerunki i Roztrząsania Naukowe”, t. 23, 1842, s. 5–207.
- Joanitis Rytis, *Orthodox Churches in the Civitas Rutenica Area of Vilnius: the Question of Location*, „Archaeologica Baltica”, t. 16, 2011, s. 110–128.
- Karpowicz Mariusz, *Wileńska odmiana architektury XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 73, 2011, nr 3–4, s. 371–414.
- Karpowicz Mariusz, *Wileńska odmiana architektury XVIII wieku*, Warszawa 2012.
- Katilius Algimantas, *Vilniaus miesto vienuolynai ir Rusijos imperijos vykdoma politika XVIII a. pabaigoje – XIX a.*, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis”, t. 38, 2014, s. 50–91.
- Kowalczyk Jerzy, *Guarino Guarini a późnobarokowa architektura w Polsce i na Litwie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 42, 1997, nr 3, s. 179–200.
- Kraszewski Józef Ignacy, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 2, Wilno 1840.
- Kubicki Paweł, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i ojczyzny w latach 1861–1915. Materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych*, cz. 2: *Dawna Litwa i Białoruś*, t. 3, Sandomierz 1936.
- Kurczewski Jan, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, cz. 3: *Streszczenie aktówkapituły wileńskiej*, Wilno 1913.
- Lorentz Stanisław, *Jan Krzysztof Glaubitz, architekt wileński XVIII w. Materiały do biografii i twórczości*, Warszawa 1937.
- Manys Bernadetta, *Uroczystości rodzinne w Wilnie w czasach Augusta III (1733–1763)*, Poznań 2014.
- Morelowski Marian, *Znaczenie baroku wileńskiego XVIII stulecia*, Wilno 1940.
- Nowakowski Edward, *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne przez X. Wacława z Sulgostowa*, Kraków 1902.
- Piechnik Ludwik, *Seminaria duchowne w (archi)diecezji wileńskiej do 1939 r.*, „Studia Teologiczne”, t. 5–6, 1987–1988, s. 201–231.
- Snela Bogdan, *Akademia duchowna w Wilnie*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, red. Feliks Gryglewicz, Romuald Łukaszyk, Zygmunt Sułowski, Lublin 1985, szp. 210–211.
- Stankiewicz Aleksander, *Refleks dzieł Dientzenhoferów na pograniczu Wielkopolski. Architektura kościoła pw. św. Marii Magdaleny w Zamysławie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 83, 2021, nr 1, s. 5–29.
- Uth Grzegorz, *Szkic historyczno-biograficzny zakonu augustiańskiego w Polsce*, Kraków 1930.
- Zdziarska Romana, *Bay Carlo Antoni*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. Feliks Gryglewicz, Romuald Łukaszyk, Zygmunt Sułowski, Lublin 1985, szp. 122.
- Zgliński Marcin, *Kościół garnizonowy pw. św. Kazimierza Królewicza w Brześciu*, w: *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. 5: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskolitewskiego*, red. tenże, t. 1, Kraków 2013.
- Zubovas Vladas, *Działalność architektoniczna Tomasza Żebrowskiego*, „Lituanoslavica Posnaniensia: Studia Historiae Artium”, t. 5, 1991, s. 139–170.